

ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИЙ ДИСКУРС

УДК 821.161.2-3.09

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ СВІТ У ХУДОЖНЬОМУ НАРИСІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО «В ПУТАХ ШАЙТАНА»

Аблаєва У. Т.

*Таврійська академія Кримського федерального університету імені В. І. Вернадського, Сімферополь
E-mail: uriewka248@gmail.com*

У статті розглядаються особливості репрезентації кримськотатарського світу в нарисі М. Коцюбинського «В путях шайтана». Письменник приїхав до Криму для роботи інспектором філоксерного комітету на виноградниках Південного берега, де зацікавився життям і побутом кримських татар. Кримськотатарські мотиви розкриті у творі за допомогою великої кількості лексичних засобів, семантичні компоненти яких актуалізують ознаки авторського ставлення до зображуваного світу. У статті зазначається, що принципи зображення кримськотатарського світу залежать від індивідуального, суб'єктивного досвіду, особистих поглядів письменника, його світосприйняття та світобачення. У творчості М. Коцюбинського важливу роль займала духовна сфера представників «інонаціональних» або «чужих» («інших») культур, які стали головними героями його творів. Підкреслюється, що гострою конфліктністю в оповіданні позначені стосунки між прихильниками патріархальних звичаїв, традицій та представниками нових європейських віянь: хаджі Бекіром Меметом-оглу, софтою та провідником Септаром. Звертається також увага на порушене письменником питання становища східної жінки в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: Михайло Коцюбинський, художній нарис, картина світу, кримськотатарські мотиви, інонаціональність.

ВСТУП

Перше знайомство Михайла Коцюбинського з Кримом відбулося навесні 1895 року. У зв'язку з переслідуванням поліцією М. Коцюбинський погодився на посаду інспектора філоксерного комітету та приїхав до Криму для роботи на виноградниках Південного берега. Тут, в околицях Сімеїза, письменник уперше познайомився з кримською природою. У 1896 році Михайло Михайлович був переведений в Алуштинську долину для боротьби з філоксерою, звідки він переїхав у Куру-Узень, нині Сонячногірське.

Своєрідний образ Криму в житті і творчості Коцюбинського досліджували Н. Калениченко [2], П. Колесник [3], М. Костенко [4], З. Коцюбинська-Єфименко [5], Я. Поліщук [6] та ін. За свідченням дослідників творчості письменника, «сонцепоклонник» уважно вивчав особливості кримського життя. «Зручним місцем для цього була кав'ярня його квартирного господаря Фадікова – місце зібрань усього чоловічого населення селища. У татарській кав'ярні зазвичай обговорювали життєві події і конфлікти, а в процесі суперечок ставали зрозумілими індивідуальні риси характерів, вимальовувалася специфіка моралі й особливості мови тих людей, які згодом стали прототипами персонажів новел Коцюбинського» [7, с. 265]. Незважаючи на зайнятість, завантаженість роботою в Криму, письменник увібрив у себе своєрідність побуту, традицій і звичаїв кримськотатарського народу, що знайшло відображення в його творах, написаних вже вдома.

Дослідник кримських мотивів творчості М. Коцюбинського В. Гуменюк відзначає «екзотичність» творів кримського циклу, яка пов'язана, зокрема, з «етнографічно яскраво й водночас поетично одухотворено й психологічно проникливо окресленим буттям «татарського царства» (власне визначення Коцюбинського), невіддільна від плідних модерних шукань і здобутків письменника» [1, с. 61].

Метою статті є з'ясування особливостей репрезентації кримськотатарських мотивів у художній картині світу М. Коцюбинського (на матеріалі нариса «В путях шайтана»). Важливу роль у творчості М. Коцюбинського займає духовна сфера «інонаціональних» або «чужих» («інших») культур, представники яких ставали головними героями творів письменника, зокрема й приналежних до кримського циклу. Як слушно підкреслюють дослідники, письменник протягом усього життя намагався вирішити національні та соціальні проблеми, поринаючи у внутрішній світ своїх головних – інонаціональних – героїв [7, с. 266]. У числі творів інонаціональної, власне кримськотатарської, тематики – оповідання «В путях шайтана» (1899), яке продовжує тему, порушену в російській літературі А. Чеховим («Довгий язик») та О. Купріним («У Криму (Меджид)»). У центрі цих творів – характери людей, які приїхали до Криму в пошуках пригод. У кінці XIX – на початку XX століть молоді кримськотатарські провідники все частіше й тісніше за інших кримських татар спілкувалися з російською аристократією, нерідко ставали об'єктами пильної уваги столичних панянок, чим дуже пишалися. Крім цього, провідники – кримські татари також непогано заробляли: «бариня его любил... денга давал» [1, с. 70].

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Твір М. Коцюбинського «В путях шайтана» має авторське жанрове означення «нарис», де художньої осягаються соціальні мотиви, які повсякчас цікавили й хвилювали митця. У центрі оповідання – конфлікт між прихильниками патріархальних звичаїв, нерідко забобонів, та нових європейських віянь. Представниками усталених звичаїв та традицій є хаджі Бекір Мемет-оглу і софта – духовна особа, яка прибула зі Стамбула; їм в опозицію виступає провідник Септар. На фоні правовірних мусульман, багатих дівчат-«європейок» і провідника Септара, який має погану репутацію серед віруючих співвітчизників, автор зобразив образ сільської дівчини Емене. По буднях вона невтомно працює на плантаціях тютюну, винограду, городі або порається біля набілу. У день мусульманського свята душу її охоплює нудьга, туга, лінь, її гризе почуття самотності. Автор протягом усього твору підкреслює це: «<...>але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити»; «Емене байдужно дивиться на знайомий краєвид: їй нудно»; «З лінивими рухами одаліски вона потягнулась, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася і апатично обвела круг себе очима»; «Що їй робити, чим заповнити святну нуду?»; «Але й се видалось їй нудним»; «В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржитья небові» [1, с. 68–69].

Письменник реалістично зобразив протест дівчини проти вікових морально-побутових звичаїв. Вона заздрить приїжджим пані, «європейкам», їхній можливості гуляти без супроводу, вільно спілкуватися з чоловіками і демонструвати свою красу: «Алла-алла! – думає Емене. – Ти Справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним?..»; «Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому моріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки ... зазирають в очі і кружляють разом, як зірвані вітром квітки ... Співи, сміх, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце и горять очі» [1, с.70]. Однак її протест не переходить в бунт: дівчина не відступає від вікових традицій народу, до якого належить, вона намагається противитися путам шайтана: «Грішні думки путаються в голові у дівчині. А нині Байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан та нашіптує неподобні думки і хвилює дівочу кров ... » [1, с. 70].

Загальна тональність описів природи, характер її «звучання», вибір епітетів не лише передають душевний стан Емене, а й умотивовують її інтерес до життя «гяурів», яке здається їй вільним, самостійним, таким, де жінки не ховають обличчя.

М. Коцюбинський окремо зупиняється на зовнішньому вигляді персонажа, хоча лише побіжно описує портрет дівчини, відзначаючи тільки струнку постать, руді свіжопофарбовані коси, підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах. Детально описаний костюм Емене: «Емене <...> накинула на себе новий халат з дивними арабесками і підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. Потому вона начепила на шию своє багатство – рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалось ще нарум'янити лиця та звести докупи фарбою дуги брів» [1, с. 73–74]. При цьому читач відчуває деяку авторську іронію: «Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе» [7, с. 74].

Права жінки – це питання, яке особливо гостро звучало на рубежі XIX – XX століть. Так само, як і в інших своїх творах кримськотатарської тематики, автор торкається питання становища східної жінки в суспільстві. Дівчата – кримські татарки не мали права залишати будинок без супроводу дорослих або чоловіків, не могли з'являтися на очах у чужих чоловіків, які приходили в будинок: «Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і, забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина» [1, с. 71]; «Вона дівчина – «киз», і не для неї се невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає догори кам'яні хребти, одділяючи Аллахів край од сторони невірних» [1, с. 68].

Авторське співчуття відчуваємо, читаючи опис життя дівчини Емене: «Вона бідна невірниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в заграбованій, пильно стереженій від мужеського ока жіночій половині, – все ж таки мала очі і дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхне

татарське, життя, не могла не рівняти того життя з власним»; «Вона бачила, як та «невірна» жінка <...> заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка Аллаха, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння...» [1, с. 71].

Образи кримських татар, однак, представлені з позицій етноцентризму – психологічної традиції сприймати й оцінювати інші культури й поведінку їхніх представників крізь призму своєї культури. Певний етноцентризм можна помітити у тлумаченні заповідей релігії головних героїв. Автор називає їх «синами», «дочками» Аллаха, у той час коли іслам категорично забороняє причисляти людей до дітей Божих. Цьому є підтвердження у священній книзі мусульман: «Аллах не родив і не був народжений» [8, с. 476]. М. Коцюбинський описував події крізь призму розуміння своєї релігії, де людей вважають дітьми Бога. «<...> заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка Аллаха, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння...» [1, с. 71].

Етноцентризм помітний і у сцені спілкування Емене та її матері з російськими дівчатами: «Цілком осмілена, Емене просто накинулась на гостей: вона гладила їм руки, лице й волосся, зазірала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожну дрібничку їх туалету» [1, с. 73]; «Стара татарка теж не одставала од дочки, і незабаром європейки опинились немов у неволі у диких; вони почали уже боятися коли не за цілість боків, то за одяжу» [1, с. 73].

Провідник Септар, який так хвилює душу Емене, – справжній зразок чоловічої краси і привабливості: «Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара – красу кучуккоївського парубоцтва, завязятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як се й пристало порядній татарській киз» [1, с. 70]. Як відомо, портрет є способом авторської оцінки персонажа і дає широкі можливості для характеристики не тільки його зовнішності, але й внутрішнього світу. У зовнішності провідника відзначені: «міцне, здорове, як огірок, тіло, тісно затягнене в тонке сукно», «гладко голений, червоний й блискучий, як стиглий помідор, вид, що виглядав з-під круглої з золотим верхом шапочки».

На нашу думку, порівняння зовнішнього вигляду героя з овочами розкриває іронічне ставлення автора до цього персонажа. Використані під час опису портрета Септара епітети можуть також свідчити про упереджене ставлення автора до нього: «На його <...> виду малювалась зарозумілість з одтінком презирства до жіноти»; «Емене любила <...> його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу»; «А він <...> зухвалим хижим поглядом оглядав жінку в синьому». Схожу точку зору висловлюють і дослідники творчості М. Коцюбинського. «Портретні штрихи автора-оповідача з елементами характеристики практично розкривають зухвалу та егоїстичну чоловічу суть молодого татарина» [7, с. 267]. Однак у фіналі твору Септар викликає певне авторське співчуття й розуміння, навіть симпатію. Він здатен рішуче й ефективно протистояти заклику софти – духовної персони, яка прибула зі Стамбула, покинути рідні місця, де «старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх Божий... нечестиві

заразили гріховними болячками правовірних... розпуста... ракія, крадіжка навіть» [1, с. 76], та переїхати в Туреччину.

Граничне напруження конфлікту між хаджі Бекіром і Септаром відбувається у фіналі твору. Виявляється, що хаджі Бекір, який вважав молодого провідника гяуром, глибоко в душі задрить провідникові, з чим пов'язане й негативне ставлення до нього: «Ей, старий, я знаю, тебе задрощі хапають на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш...» Ах, се була правда, глибоко, старанно затаєна правда – і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув в лице Септарові» [1, с. 78].

Оповідний плин прози М. Коцюбинського містить інформацію про кримськотатарський народ у контексті етнологічного екскурсу: описи зовнішнього вигляду кримських татар, їхнього побуту, звичаїв, особливостей виховання, національної кухні. Текстова тканина твору ніби «прошита» словами й висловами кримськотатарською мовою, що розкривають екзотичність та інонаціональність сюжету. В оповіданні вони представлені також авторським перекладом у виносках: киз 'дівчина', кепек 'собака', ямурта 'яйця', чишме 'фонтан', імбрик 'казанок', кель мунда 'іди сюда' тощо. Однак кримськотатарські слова, які використовує письменник, не завжди відповідають літературним нормам. Це пов'язано, мабуть, з тим, що він сприймав їх на слух. Так, слово «собака» кримськотатарською мовою звучить як копек, слово «яйця» – йымырта, «казанок» – йыбрыкъ та ін. Втім, це можуть бути й діалектні форми, притаманні жителем тієї місцини, мешканці якої діють у творі. Слова, які називають загальнотюркські та ісламські реалії, виконують аналогічну функцію: хаджи 'людина, яка здійснила паломництво в Мекку', гяур 'невірний', фез 'головне вбрання дівчини', муедзін 'служитель мечеті, який закликає мусульман до молитви' та ін.

Кримськотатарська картина світу експлікована також власними іменами різного типу, насамперед антропонімами (особистими іменами людей): Емене, Бекір, Септар, Фатьма, Мустафа, Мемет та інші.

ВИСНОВКИ

Своєрідний художній орієнталізм М. Коцюбинського характеризується документальністю, емпіричною достовірністю, мозаїчністю образних екзотичних деталей, в яких зображені справжні факти та події з життя кримських татар. Особливості зображення кримськотатарського світу в прозі М. Коцюбинського визначені позицією автора, його ставленням до відтворюваної дійсності та героїв творів. Кримськотатарські мотиви сформовані у художній картині світу письменника під впливом його особистого знайомства з кримськими татарами. Для характеристики кримськотатарського світу письменник використовує національно марковані одиниці мови, які входять в окремі фрагменти тексту, що посилює його емоційну виразність.

Список літератури

1. Гуменюк В. І. Кримські мотиви у новій українській літературі (кінець XIX – початок XX ст.) / В.І. Гуменюк. – Сімферополь: Таврія, 2007. – 320 с.
2. Калениченко Н. Великий сонцеклонник: життя і творчість Михайла Коцюбинського / Н. Калениченко. – К.: Дніпро, 1967. – 251 с.
3. Колесник П. Коцюбинський – художник слова / П. Колесник. – К.: Наук. думка, 1964. – 536 с.
4. Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського / М. Костенко. – К.: Рад. школа, 1969. – 173 с.
5. Коцюбинская-Ефименко З. Крым в жизни и творчестве М. М. Коцюбинского / З. Коцюбинская-Ефименко. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – 125 с.
6. Поліщук Я. І ката, і героя він любив... Михайло Коцюбинський. Літературний портрет / Я. Поліщук. – К.: Академія, 2010. – 304 с.
7. Останіна Г. Г. Любов по-татарськи: (за малою прозою М. Коцюбинського) / Г. Г. Останіна // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство. – 2013. – Вип. 27; ч. 3. – С. 265–272.
8. Священный Коран / Перевод смыслов Э. Кулиева. – Симферополь, 2013. – 480 с.

КРЫМСКОТАТАРСКИЙ МИР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ОЧЕРКЕ МИХАИЛА КОЦЮБИНСКОГО «В ПУТАХ ШАЙТАНА»

Аблаева У. Т.

В статье рассматриваются особенности репрезентации крымскотатарского мира в очерке М. Коцюбинского «В путях шайтана». Писатель приехал в Крым для работы в должности инспектора филоксерного комитета на виноградниках Южного берега, где заинтересовался жизнью и бытом крымских татар. Крымскотатарские мотивы в произведении раскрыты посредством множества лексических средств, семантические компоненты которых актуализируют признаки авторского отношения к изображаемому миру. В статье отмечается, что принципы изображения крымскотатарского мира зависят от индивидуального, субъективного опыта, личностных установок писателя, его мировосприятия и мировидения. В творчестве М. Коцюбинского важную роль занимала духовная сфера представителей «инонациональных» или «чужих» («других») культур, ставших главными героями его произведений. Автор статьи конфликтом рассказа обозначает отношения между сторонниками патриархальных обычаев, традиций и представителями европейских ценностей: хаджи Бекиром Меметом-оглу, софтой и проводником Септаром. Обращается также внимание на затронутый писателем вопрос положения восточной женщины в обществе того времени.

Ключевые слова: художественный очерк, картина мира, крымскотатарские мотивы, инонациональность.

**THE WORLD OF CRIMEAN TATARS IN THE FICTION ESSAY BY MYKHAYLO
KOTSIUBYNSKY «IN THE CHAINS OF DEVIL»**

Ablayeva U.

The article under discussion is intended to examine the representation peculiarities of Crimean Tartar's world in M. Kotsiubynsky's essay «In the Chains of Devil». The writer became interested in Crimean Tatars' mode of life, when arrived to Crimea for working as the inspector of phylloxera's committee on the vineyards of the South bank.

Crimean Tartar's world is bound with lots of lexical means of representative, which semantic components reveal the author's attitude to portray the world and is dependent on author's knowledge of the world and his world-view.

The ecclesiastical world of representatives of stranger cultures, which are the main characters in M. Kotsiubynsky's works, occupies the important place in his creative work. The sharp conflict breaks out between adherents of patriarchal customs and tradition and representatives of new European ideas in the story. They are hajji Bekir Memet-ogly, seminarian and Septar. Also the question of eastern woman of that time position arises in the story.

Keywords: Mykhaylo Kotsiubynsky, story, essay, the world around, Crimean Tartar's world, strange culture.